4

वाचां मण्डनं सत्यम्

भवान् जानाति एव यत् संसारे ज्ञानस्य प्राप्तिः प्रश्नमाध्यमेनैव भवति। यदा कोऽपि प्रश्नः मनसि समायाति तदा वयं तस्य प्रश्नस्य उत्तरं ज्ञातुमिच्छामः। यदा उत्तरं प्राप्यते तदा तस्य उपरि चिन्तनं भवति। "वादे वादे जायते तत्त्वबोधः" इत्यपि कथ्यते। यथा यथा वयं चिन्तनं कुर्मः तथा तथा अस्माकं ज्ञाने वृद्धिः भवति। उपनिषत्सु अपि प्रश्नमाध्यमेन ज्ञानं प्रदत्तम् अस्ति। भगवता आदिशंकराचार्येण अपि, स्वकीये ग्रन्थे 'प्रश्नोत्तरमालिकायाम्' अस्मभ्यं सुन्दरं ज्ञानं दत्तम्। तस्मात् ग्रन्थात् एव केचन प्रश्नाः तेषाम् उत्तराणि च अस्मिन् पाठे संकलितानि।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- जीवने अपेक्षितानां मूल्यानां वर्णनं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- सज्जनानां गुणान् लेखितुं क्षमः भविष्यति;
- उत्तराणि अधिकृत्य सम्बद्धप्रश्नान् लेखितुं शक्तः भविष्यति;
- 'मोऽनुस्वारः' इति नियमस्य उदाहरणानि चेष्यति;
- विशेषणपदानां विलोमपदानि लेखितुं सक्षमः भविष्यति;
- वाक्येषु प्रयुक्तानि तत्पुरुष, कर्मधारय–बहुव्रीहिसमस्तपदानि चेष्यतिं;
- जशत्व–श्चुत्वसन्धिं कर्तुं शक्ष्यति;
- विसर्गस्थाने उत्वं, रत्वं, सत्वं च कर्तुं शक्ष्यति;
- त्व–तल् भाववाचकप्रत्यययोः प्रयोगं करिष्यति;
- स्पृह् धातुयोगे चतुर्थी–उपपदविभक्तेः प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

भवन्तः जानन्ति एव यत् ईश्वरः तस्य एव सहायकः यः उद्यमशीलः भवति। एवमेव सदा सज्जनानां सङ्गतिः करणीया। गुरुजनः सदा सम्माननीयः। ईदृशाः विषयाः एव अत्र प्रश्नोत्तररूपेण प्रदत्ताः सन्ति। तेषां सम्यक् मेलनं कुर्वन्तु–

क (प्रश्नाः)	ख (उत्तराणि)
यथा	
(क) अस्माभिः प्रातः कदा उत्थातव्यम्?	(i) गुरुजनानाम्
(ख) कस्मै भोजनं दातव्यम्?	(ii) ब्राह्ममुहूर्ते
(ग) विद्यालयं कदा गन्तव्यम्?	(iii) संस्कृतिः
(घ) कैः सह संगतिः करणीया?	(iv) यथासमयम्
(ङ) ईश्वरः कस्य सहायकः?	(v) सज्जनैः
(च) केषां सम्मानः करणीयः?	(vi) उद्यमशीलस्य
(छ) स्वर्गादपि गरीयसी का?	(vii) वृक्षाणाम्
(ज) भारतस्य प्रतिष्ठा का?	(viii) बुभुक्षिताय
(झ) केषां संरक्षणं करणीयम्?	(ix) माता

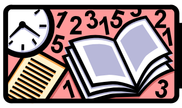

4.1 मूलपाठः

वाचां मण्डनं सत्यम्

सम्प्रति पाठं पठामः

पातुं कर्णाञ्जलिभिः किममृतमिह युज्यते सदुपदेशः
किं गुरुताया मूलं यदेतदप्रार्थनं नाम।।1।।

किं मरणं मूर्खत्वं कि चानर्घं यदवसरे दत्तम्।
आमरणात्किं शल्यं प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम् ।।2।।

दानं प्रियवाक्यसहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।
वित्तं त्यागसमेतं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ।।3।।

किं शोच्यं कार्पण्यं सति विभवे किं प्रशस्तमौदार्यम्।
कः पूज्यो विद्वद्भिः स्वभावतः सर्वदा विनीतो यः।।4।।

शब्दार्थाः

पातुम् = पीने के लिए
कर्णाञ्जलिभिः = कर्णरूपी अञ्जलियों से,
इह = इस संसार में,
युज्यते = उचित है, ठीक है
सदुपदेशः = सज्जनों का उपदेश,
गुरुतायाः = बड़प्पन का,
अप्रार्थनम् = न मांगना,
अनर्घम् = अमूल्य,
आमरणात् = मरणपर्यन्त,
प्रच्छन्नम् = गुप्त रूप से,
शल्यम = काँटा,
पुंसा = मनुष्य के द्वारा,
अगर्वम्=गर्वरहित,
चतुर् = चार

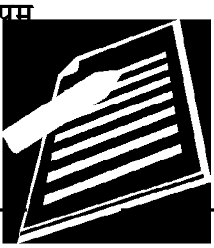

कः कुलकमलदिनेशः सति गुणविभवेऽपि यो नम्रः।
कस्य वशे जगदेतत्प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।।5।।

कस्मै स्पृहयति कमला त्वनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय।
त्यजति च कं सहसा द्विजगुरुसुरनिन्दाकरं च सालस्यम्।।6।।

कि सम्पाद्यं मनुजैर्विद्या वित्तं बलं यशः पुण्यम्।
किं सर्वगुणविनाशी लोभः शत्रुश्च कः कामः।।7।।

को वर्धते विनीतः को वा क्षीयेत यो दृप्तः।
को न प्रत्येतव्यो ब्रूते यश्चानृतं शश्वत् ।।8।।

किं दानमनाकाक्षं किं मित्रं यो निवारयति पापम्।
कोऽलङ्कारः शीलं किं वाचां मण्डनं सत्यम्।।9।।

भद्रम् = कल्याणकारी
सति विभवे = ऐश्वर्य होने पर
गुणविभवे सति = गुणों की सम्पत्ति होने पर भी,
स्पृहयति = इच्छा करती है,
नीतिवृत्ताय = सदाचारी के लिए,
सम्पाद्यम् = करना चाहिए,
मनुजैः = मनुष्यों के द्वारा,
वर्धते = उन्नति करता है,
हीयेत = घटे, क्षीण होवे,
दृप्तः = अभिमानी,
प्रत्येतव्यः = विश्वास के योग्य,
शश्वत् = सदैव,
अनाकांक्षं = बदले में कुछ इच्छा किये बिना
निवारयति = दूर करता है,
वाचाम् = वाणियों की,
मण्डनम् = शोभा

4.2 बोधप्रश्नाः

भवद्भिः मूलपाठः पठितः। अत्र पाठम् आधृत्य बोधप्रश्नाः दत्ताः सन्ति।

1. पाठात् चित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

यथा	किं मरणम्?	मूर्खत्वम्
	(क) किं शोच्यम्?	————————
	(ख) कः कुलकमलदिनेशः?	————————
	(ग) किं सम्पाद्यं मनुजैः?	————————
	(घ) कः वर्धते?	————————
	(ङ) कः सर्वगुणविनाशी?	————————

2. श्लोकांशान् रेखया योजयत

(क) कः पूज्यो विद्वद्भिः?	(i) ब्रूते यश्चानृतं शश्वत्
(ख) कस्मै स्पृहयति कमला	(ii) दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्।
(ग) को न प्रत्येतव्यो	(iii) ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।

टिप्पणी

(घ) दानं प्रियवाक्यसहितं	(iv) प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।
(ङ) कस्य वशे जगदेतत्	(v) स्वभावतः सर्वदा विनीतो यः।
(च) वित्तं त्यागसमेतम्	(vi) किं वाचां मण्डनं सत्यम्।
(छ) किं मरणं मूर्खत्वम्	(vii) किं चानर्घं यदवसरे दत्तम्
(ज) कोऽलंकारः शीलम्	(viii) त्वनलसचिताय नीतिवृत्ताय

3. विलोमपदानि मेलयत (विपरीतार्थकः शब्दः एव विलोमशब्दः कथ्यते)

यथा सुखम्	**दुःखम्**
(क) विनीतः	(i) औदार्यम्
(ख) कार्पण्यम्	(ii) पापम्
(ग) पुण्यम्	(iii) त्यागः
(घ) अप्रार्थनम्	(iv) शत्रुः
(ङ) मित्रम्	(v) दृप्तः
(च) लोभः	(vi) प्रार्थनम्

4.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

श्लोकः– 1

पातुं कर्णाञ्जलिभिः
किममृतमिह युज्यते सदुपदेशः
किं गुरुताया मूलं
यदेतदप्रार्थनं नाम॥1॥

पदच्छेदः पातुम् कर्णाञ्जलिभिः किम् अमृतम् इह युज्यते सदुपदेशः किम् गुरुतायाः मूलम् यत् एतत् अप्रार्थनम् नाम।

अन्वयः इह कर्णाञ्जलिभिः पातुम् किम् अमृतम् युज्यते? सदुपदेशः। गुरुतायाः मूलम् किम्? यत् एतत् अप्रार्थनम् नाम।

भवन्तः मातापित्रोः गुरोः च मुखात् यदा कदा सदुपदेशं श्रुतवन्तः। अत्रापि विविध जीवनमूल्यानां संकेतः कृतः। अस्मिन् पद्ये प्रश्नद्वयम् वर्तते। एवं हि प्रथमः प्रश्नः कः? अंजलिसदृशैः कर्णैः अस्मिन् संसारे किम् अमृतं पातुं युज्यते?

तस्य किम् उत्तरम्? सदुपदेशः, सताम् सज्जनानाम् उपदेशः। यतः सज्जनानाम् उपदेशः जीवनाय कल्याणकारी भवति।

द्वितीयः प्रश्नः कः? गुरुतायाः मूलं किम्?

'गुरुता' पदस्य कः अर्थः? उच्चता, महत्ता, व्यक्तेः गौरवम् इति।

किम् उत्तरम् दत्तम्? तत् अप्रार्थनम् नाम।

अप्रार्थनम् इति किम्? न प्रार्थना, न याचना, कम् अपि का अपि याचना न करणीया।

भावार्थः— अस्माकं कर्णाः सन्ति। ते कर्णाः अञ्जलिवत् सन्ति। यथा वयम् अञ्जलिभिः जलं पिबामः तथैव कर्णैः सज्जनानाम् उपदेशाः श्रोतव्याः। एवमेव यदा कश्चिद् याचनां करोति, तदा तस्य महत्त्वं क्षीयते। अतएव हीनः भूत्वा याचना न करणीया।

श्लोकः— 2

किं मरणं मूर्खत्वं
  किं चानर्घं यदवसरे दत्तम्।
आमरणात् किं शल्यं
  प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम्।।2।।

इदानीं **द्वितीयं श्लोकं** बोधामः।

पदच्छेदः— किम् मरणम् मूर्खत्वम् किम् च अनर्घम् यत् अवसरे दत्तम्। आमरणात् किम् शल्यम् प्रच्छन्नम् यत् कृतम् पापम्।

अन्वयः— मरणम् किम्? मूर्खत्वम्। किम् च अनर्घम्, यत् अवसरे दत्तम्। आमरणात् किम् शल्यम्, यत् प्रच्छन्नम् कृतम् पापम्।

अस्मिन् पद्यांशे त्रयः प्रश्नाः सन्ति। मरणं किम्? मूर्खत्वम् एव मरणम्, मृत्युतुल्यम्। अज्ञानं मनुष्याय मृत्युवत् वर्तते।

अमूल्यं किम्? यत् किमपि अवसरे दत्तम् अर्थात् यत् किमपि यथासमयम् आवश्यकतानुसारं दीयते तदेव अमूल्यम्। यदा कृषिः शुष्का जाता तदा वृष्टेः कः लाभः?

'आमरणात् शल्यं किम्?' अर्थात् मृत्युपर्यन्तं किं रूपं शल्यम् (कण्टकम्) वेदनाप्रदं भवति? एतस्य उत्तरम् अस्ति "यत् पापं प्रच्छन्नं कृतम्" अर्थात् यत् पापं गुप्तरूपेण कृतं तत् पापं मृत्युपर्यन्तं वेदनां जनयति।

भावार्थः— यस्य समीपे ज्ञानं नास्ति, यः मूर्खः अस्ति तस्य जीवनं व्यर्थं भवति, सः संसारे किमपि कर्तुं न शक्नोति। अमूल्यं वस्तु तदेव भवति यत् समयेन दीयते। यदि कश्चिद् पिपासार्तः तस्मै जलप्रदानस्य महत्त्वं वर्तते परन्तु यस्य पिपासा शान्ता जाता तस्मै जलप्रदानेन को लाभः। एवमेव मृत्युपर्यन्तं कष्टकरं किं भवति, यत् किमपि पापं गुप्तरूपेण कृतम्। यदि कश्चित् अन्यस्य हत्यां करोति केनापि दृष्टमपि न स्यात् तत्पापं तस्य कृते शल्यवत्, कण्टकवत् वेदनां जनयति।

श्लोकः— 3

दानं प्रियवाक्यसहितं
  ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।
वित्तं त्यागसमेतं
  दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्।।3।।

इदानीं **तृतीयं श्लोकं** बोधामः

पदच्छेदः— दानम् प्रियवाक्यसहितम् ज्ञानम् अगर्वम् क्षमान्वितम् शौर्यम्। वित्तम् त्यागसमेतम् दुर्लभम् एतत् चतुर्भद्रम्।

अन्वयः— एतत् चतुर्भद्रं दुर्लभम्— प्रियवाक्यसहितम् दानम्, अगर्वम् ज्ञानम्, क्षमान्वितम् शौर्यम्, त्यागसमेतम् वित्तम्।

भवन्तः अपि जानन्ति यत् 'दानम्, ज्ञानम्, शौर्यम् धनं च' एते चत्वारः विशिष्टाः गुणाः सर्वत्र दुर्लभाः। प्रथमः गुणः कः? दानम्। कीदृशम् दानम्? प्रियवाक्यसहितं, प्रेम्णा दत्तं दानम्, श्रद्धया दत्तं दानम्। द्वितीयः गुणः कः? ज्ञानम्। कीदृशं ज्ञानम्? अगर्वम्, गर्वरहितम्। तृतीयः दुर्लभः गुणः कः? शौर्यम्। कीदृशं शौर्यम्? क्षमायुक्तम्। चतुर्थः गुणः कः? धनम्, यत् दानयुक्तं स्यात्।

भावार्थः मानवेषु एते चत्वारः गुणाः दुर्लभाः सन्ति। जनाः दानं कुर्वन्ति किन्तु अंहकारपूर्वकम् आत्मानं 'दानी' इति मत्वा दानं कुर्वन्ति। अतः प्रथमः गुणः अस्ति प्रियवाक्यैः मधुरवाक्यैः दानम्। द्वितीयः गुणः वर्तते नम्रतायुक्तं ज्ञानम्। प्रायः येषां समीपे किंचिन्मात्रं ज्ञानं भवति ते आत्मानं सर्वज्ञाः इति मन्यन्ते अतः अभिमानरहितं ज्ञानं द्वितीयः गुणः अस्ति। तृतीयः गुणः अस्ति क्षमासहिता वीरता। प्रायः ये वीराः भवन्ति ते क्रूराः अत्याचारिणः भवन्ति परन्तु वीरता क्षमया युक्ता भवेत्। 'क्षमा शक्तस्य भूषणम्' इत्यपि उच्यते। ये जनाः धनिनः भवन्ति ते दानं न कुर्वन्ति परन्तु धनस्य उपयोगः तु दाने एव अस्ति।

व्याकरणबिन्दवः

भवन्तः व्य×जनसन्धेः विषये पूर्वकक्षासु पठितवन्तः एव। अत्र पुनः जशत्व–श्चुत्व सन्धेः उदाहरणानि पश्यामः।

व्यंजनसन्धेः उदाहरणानि

जश्त्वसन्धिः – तृतीयाक्षरस्य नियमः स्वरपरे वर्गस्य प्रथमाक्षरस्य स्थाने तृतीयः वर्णः भवति। (झलां जशोऽन्ते)

यथा–सत्+उपदेशः	= सदुपदेशः	त् + उ	= दु
यत्+एतत्	= यदेतत्	त् + ए	= दे
यदेतत्+अप्रार्थनम्	= यदेतदप्रार्थनम्	त् + अ	= द
यत् + अवसरे	= यदवसरे	त् + अ	= द
एतत्+चतुर्भद्रम्	= एतच्चतुर्भद्रम्	त्+च	= च्च

श्चुत्वसन्धिः – चकारयोगे त् वर्णस्य च् वर्णः भवति। (स्तोः श्चुनाश्चुः)

यथा– तत् + चित्रम् = तच्चित्रम्

समस्तपदानां विग्रहाः

कर्मधारयः– विशेषण–विशेष्यपदयोः समासः। उपमान–उपमेयपदयोः समासः।

यथा– सत्यम् वाक्यम् = सत्यवाक्यम्

बालः मृगः = बालमृगः

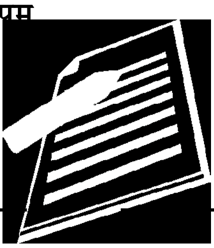

टिप्पणी

उपमान–उपमेयपदे

घन इव श्यामः = घनश्यामः

पुरुषः सिंहः इव = पुरुषसिंहः

अत्र उपमाने एव– घनः, सिंहः च, उपमेयौ च श्यामः, पुरुषः इति।

कर्णः अंजलिः इव	= कर्णाञ्जलिः ताभिः	कर्मधारयः
प्रियं वाक्यम्	= प्रियवाक्यम्	कर्मधारयः
न प्रार्थनम् इति	= अप्रार्थनम्	नञ्तत्पुरुषः
न अर्घम् इति	= अनर्घम्	नञ्तत्पुरुषः
सताम् उपदेशः इति	= सदुपदेशः	षष्ठीतत्पुरुषः
प्रियवाक्येन सहितम्	= प्रियवाक्यसहितम्	तृतीयातत्पुरुषः
सत्येन अन्वितम्	= सत्यान्वितम्	तृतीयातत्पुरुषः
क्षमया अन्वितम्	= क्षमान्वितम्	तृतीयातत्पुरुषः
त्यागेन समेतम्	= त्यागसमेतम्	तृतीयातत्पुरुषः

तत्पुरुषः – उत्तरपदप्रधानः भवति। द्वितीयाविभक्तितः सप्तमीविभक्तिपर्यन्तं भवति।

यथा–	ग्रामम् गतः	= ग्रामगतः	(द्वि. त.)
	मुनिना रचितम्	= मुनिरचितम्	(तृ. त.)
	पाकाय शाला	= पाकशाला	(च. त.)
	सिंहात् भयम्	= सिंहभयम्	(पं. त.)
	रामस्य चरितम्	= रामचरितम्	(ष. त.)
	क्रीडायां निपुणः	= क्रीडानिपुणः	(स.त.)

नञ् तत्पुरुषः – नञ् (न) पदेन सह समासः 'नञतत्परुषः' कथ्यते।

यथा–	न धर्मः	= अधर्मः
	न उत्तीर्णः	= अनुत्तीर्णः

तद्धितप्रत्ययप्रयोगः– त्व, तल् प्रत्ययौ भाववाचकप्रत्ययौ। 'त्व' प्रत्ययान्तशब्दः सदा नपुंसकलिङ्गः, तल् प्रत्ययान्तशब्दः स्त्रीलिङ्गः भवति।

यथा–गुरुता	गुरु+तल्, गुरुत्वम्	(गुरु + त्व)
लघुता	लघु+तल्, लघुता	(लघु + त्व)

कृत्प्रतयय–प्रयोगः–

पातुम्	पा+तुमुन्	पातुम्	अव्ययम्
दत्तम्	दा+क्त	नपुं. प्र. ए. व.	
कृतम्	कृ+क्त	नपुं. प्र. ए. व.	

प्रच्छन्नम्	प्र+छद्+क्त	नपुं. प्र. ए. व.
जितम्	जि+क्त	नपुं. प्र. एक व.

विभक्तिप्रयोग:

द्वितीयान्तपदानि

कम्	'किम्'	द्वितीया	एकवचनम्
अधमम्	'अधम'	द्वितीया	एकवचनम्
पापम्	'पाप'	द्वितीया	एकवचनम्

तृतीयान्तपदानि

शब्द:	मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
कर्णाञ्जलिभि:	कर्णांजलि	तृतीया	बहुवचनम्
पुंसा	पुंस्	तृतीया	एकवचनम्

षष्ठ्यन्तपदानि

गुरुताया:	गुरुता	षष्ठी	एकवचनम्

सप्तम्यन्तपदानि

अवसरे	अवसर	सप्तमी	एकवचनम्

भावार्थ:

कानों से हमें सज्जनों के उपदेश सुनने चाहिए, किसी से मांगने में अपनी प्रतिष्ठा की हानि होती है। ज्ञान ही जीवन है। मूर्खता मृत्यु के समान है। अमूल्य वस्तु वही है जो समय पर दी जाए। यदि हम छिप कर कोई पाप करते हैं तो वह पाप मृत्युपर्यन्त दु:खदायी होता हैं। संसार में चार गुण बहुत ही दुर्लभ हैं 'प्रिय वचनों सहित दान, अभिमान रहित ज्ञान, क्षमा से युक्त वीरता और त्याग से युक्त धन।'

पाठगतप्रश्ना: 4.1

1. विशेषणानि विशेष्यै: सह योजयत

'अ' विशेषणानि	'ब' विशेष्याणि
(क) प्रच्छन्नम्	(i) शौर्यम्
(ख) अगर्वम्	(ii) पापम्
(ग) क्षमान्वितम्	(iii) ज्ञानम्

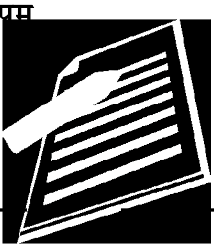

2. प्रश्नान् उत्तरत

(क) अनर्थं किम्?

(ख) दानम् किम्?

(ग) किं पातुं युज्यते?

(घ) कीदृशं वित्तं दुलर्भम्?

(ङ) शल्यवत् किं पीडयति?

3. विग्रहान् योजयित्वा समस्तपदानि रचयत

(क) प्रियं वाक्यम् ————————————

(ख) त्यागेन समेतम् ————————————

(ग) क्षमया अन्वितम् ————————————

(घ) अंजलिः इव कर्णः ————————————

(ङ) न प्रार्थनम् इति ————————————

द्वितीयः अंशः

श्लोकः – 4

किं शोच्यं कार्पण्यं सति
विभवे किं प्रशस्तमौदार्यम्।
कः पूज्यो विद्वद्भिः स्वभावतः
सर्वदा विनीतो यः।।4।।

पदच्छेदः– किम् शोच्यम् कार्पण्यम्, सति विभवे किं प्रशस्तम् औदार्यम्। कः पूज्यः विद्वद्भिः, स्वभावतः सर्वदा विनीतः यः।

अन्वयः– शोच्यम् किम्? कार्पण्यम्। विभवे सति किं प्रशस्तम्? औदार्यम्। विद्वद्भिः कः पूज्यः? यः सर्वदा स्वभावतः विनीतः।

जीवने शोच्यं किम्? कार्पण्यं, कृपणता, उदारतायाः अभावः। तदेव शोचनीयम्।

विभवे सति किं प्रशस्तम्? औदार्यम्, उदारता। उदारता एव प्रशंसनीया।

कदा औदार्यं प्रशस्तम्? विभवे सति ऐश्वर्ये सति

कः पूज्यः? यः विनीतः (विनम्रः) सः विद्वद्भिः पण्डितैः, विद्वज्जनैः पूज्यः भवति।

अर्थात् यः सर्वदा = सर्वासु अवस्थासु स्वभावतः = प्रकृत्या एव नम्रतायुक्तः भवेत् सः विद्वद्भिः प्रशंसनीयः सम्माननीयः भवति।

भावार्थः– प्रायः जनाः धनिकाः भूत्वा अपि ऐश्वर्यशालिनः भूत्वा अपि कस्मैचित् दानं न कुर्वन्ति न च सहायतां कुर्वन्ति। अतः कृपणता निन्द्या भवति उदारता च स्तुतियोग्या। विद्वज्जनाः कं पूजयन्ति इति प्रश्नस्य उत्तरे कथितम् यत् यः मनुष्यः सर्वदा एव स्वभावतः एव विनम्रः भवति स एव विद्वज्जनैः पूज्यः। "भवन्ति नम्राः तरवः फलोद्गमैः।"

टिप्पणी

क: कुलकमलदिनेश: सति
गुणविभवेऽपि यो नम्र:।
कस्य वशे जगदेतत्
प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।।5।।

श्लोक:– 5

पदच्छेद:– क: कुलकमलदिनेश: सति गुणविभवे अपि य: नम्र:। कस्य वशे जगत् एतत् प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।

अन्वय:– कुलकमलदिनेश: क:? गुणविभवे अपि सति य: नम्र:। एतत् जगत् कस्य वशे? प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।

अस्मिन् पद्यांशे प्रश्नद्वयम् अस्ति।

कुलकमलदिनेश: क:? य: नम्र:। गुणविभवे सति अपि। गुणानां बाहुल्ये अपि। नम्रजनेन एव कुलस्य कमलं विकसति।

एतत् जगत् कस्य वशे अस्ति? यस्य वचनानि प्रियाणि हितकराणि च भवन्ति। स: प्रियहितवचन: नर: धर्मे निरत: भवेत्।

भावार्थ:– कुले अनेके जना: सन्ति। सूर्य: कमलानि विकासयति। तथैव य: गुणै: सम्पन्न: अपि अस्ति, विनीत: स नर: परिवारस्य सर्वेषां सदस्यानां विकासं करोति। स एव पूज्य:। वाणी एव मनुष्यस्य सर्वोत्तमं भूषणम्। य: नर: प्रियं हितकरं च वचनं ब्रवीति, धर्मे च निरत: स: एव संसारस्य उपरि राज्यं करोति।

कस्मै स्पृहयति कमला
त्वनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय।
त्यजति च कं सहसा
द्विजगुरुसुरनिन्दाकरं च
सालस्यम्।।6।।

श्लोक: – 6

इदानीं **षष्ठं श्लोकं** बोधाम:

पदच्छेद:– कस्मै स्पृहयति कमला तु अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय। त्यजति च कम् सहसा द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम् च सालस्यम्।

अन्वय:– कमला तु कस्मै स्पृहयति, अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय। कम् च सहसा त्यजति, द्विजगुरुसुरनिन्दाकरं सालस्यम् (च)।

अस्मिन् पद्यांशे अपि प्रश्नद्वयम् एव।

कमला इति का? कमला इति लक्ष्मी:

सा कस्मै स्पृहयति? अनलसचित्ताय, आलस्यरहिताय मनुष्याय। नीतिवृत्ताय, नीतिपूर्णम् आचरणं यस्य तस्मै।

कमला कं त्यजति? द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम् अर्थात् विदुषां गुरूणां देवतानां च निन्दाकारकम्।

अन्यं कं त्यजति? आलस्येन सह विद्यमान: य: तम् आलस्ययुक्तं जनम्।

भावार्थ:– क: लक्ष्मीं प्राप्नोति इति प्रश्ने कृते य: आलस्यं न करोति, नीते: पालनं करोति, धर्माचरणं करोति। लक्ष्मी: कं सहसा त्यजति इति प्रश्नस्य उत्तरे शंकराचार्य: वदति य: मनुष्य: विद्वज्जनानां गुरूणां देवतानां निन्दां करोति, आलस्यं च करोति लक्ष्मी: तस्य परित्यागं करोति। परनिन्दा न करणीया। उक्तं च "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी:"

व्याकरणबिन्दवः

विभक्तिप्रयोगः

विभवे सति   भावे सप्तमी विभक्तिः, यदा विभवः भवति तदा।

गुणविभवे सति   भावे सप्तमी विभक्तिः, गुणानां विभवः यदा भवति तदा।

स्पृह् धातोः योगे चतुर्थीविभक्तिः भवति।

(i) कमला <u>कस्मै</u> स्पृहयति?

(ii) कमला <u>अनलसाय</u> स्पृहयति।

(iii) कमला <u>नीतिवृत्ताय</u> स्पृहयति।

सन्धिप्रयोगः

(क) संयोगः अनुस्वारप्रयोगः च

प्रशस्तम् औदार्यम् = प्रशस्तमौदार्यम् (अत्र मकारस्य अनुस्वारः न जातः) यतः अत्र वर्णानां संयोगः एव न तु सन्धिः।

कम् सहसा = कं सहसा

(यदा परपदे स्वरः भवति तदा मकारस्य अनुस्वारः न भवति किन्तु यदि व्यंजनं भवति तदा मकारस्य स्थाने अनुस्वारः भवति।)

समस्तपदानां विग्रहाः प्रथमं हि बहुव्रीहि–समासविषये सम्यक् पठामः।

बहुव्रीहिः अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः कथ्यते।

यथा– <u>दश</u> <u>आननानि</u> यस्य सः।

पाठगतसमस्त पदानां विग्रहाः

दिनानाम् ईशः	= दिनेशः	षष्ठीतत्पुरुषः
कुलस्य कमलानां दिनेशः	= कुलकमलदिनेशः	षष्ठीतत्पुरुषः
प्रियं च हितं च	= प्रियहितम्	द्वन्द्वः
प्रियहितं वचनम्	= प्रियहितवचनम्	कर्मधारयः
प्रियहितवचनं यस्य तस्य	= प्रियहितवचनस्य	बहुव्रीहिः
अनलसचित्तं यस्य तस्मै	= अनलसचित्ताय	,,
धर्मे निरतः	= धर्मनिरतः	सप्तमीतत्पुरुषः
द्विजः च गुरवः च सुराः च	= द्विजगुरुसुराः	द्वन्द्वः
द्विजगुरुसुराणां निन्दा	= द्विजगुरुसुरनिन्दा	षष्ठीतत्पुरुषः
द्विजगुरुसुरनिन्दां करोति इति	= द्विजगुरुसुरनिन्दाकरः तम्।	उपपदतत्पुरुषः
आलस्येन सह विद्यमानः तम्	= सालस्यम्	सहपूर्वपदबहुव्रीहिः

भावार्थः– संसार में विनम्रता बहुत बड़ा गुण है। ऐश्वर्ययुक्त होने के साथ–साथ मनुष्य को उदार भी होना चाहिए। मधुर और हितकारी वचन बोलने वाला तथा धर्म में लगा व्यक्ति संसार को भी वश में कर लेता है। आलस्य और परनिन्दा बहुत बड़े दुर्गुण हैं।

पाठगतप्रश्नाः 4.2

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत

   (क) शोच्यं किम्? ––––––––––––––––

   (ख) प्रशस्तं किम्? ––––––––––––––––

   (ग) पूज्यः कः? ––––––––––––––––

   (घ) कः कुलकमलदिनेशः? ––––––––––––––––

   (ङ) एतत् जगत् कस्य वशे अस्ति? ––––––––––––––––

   (च) कमला कं त्यजति? ––––––––––––––––

2. विलोमपदानि मेलयत

(क) शोच्यम्	(i) औदार्यम्
(ख) कार्पण्यम्	(ii) द्विजगुरुसुरप्रशंसाकरम्
(ग) अलसचित्ताय	(iii) प्रशस्यम्
(घ) निरालस्यम्	(iv) निरलसचित्ताय
(ङ) द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम्	(v) त्यजति
(च) स्पृहयति	(vi) सालस्यम्

3. समस्तपदानि रचयत

   (क) (i) प्रियं च हितं च = ––––––––––

   (ii) प्रियं च हितं च वचनम् = ––––––––––

   (iii) प्रियहितवचनं यस्य तस्य = ––––––––––

   (ख) (i) धर्मे निरतः = ––––––––––

   (ग) (i) न अलसम् = ––––––––––

   (ii) आलस्येन सह विद्यमानः तम् = ––––––––––

   (iii) अनलसं चित्तं यस्य तस्मै = ––––––––––

   (घ) (i) द्विजः च गुरुः च सुराः च ––––––––––

   (ii) द्विजगुरुसुराणां निन्दा = ––––––––––

   (ङ) (i) नीतिः एव वृत्तम् = ––––––––––

   (ii) नीतिः एव वृत्तं यस्य तस्मै = ––––––––––

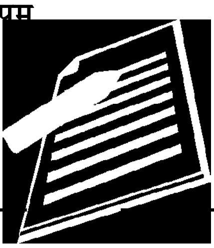

टिप्पणी

तृतीयः अंशः

श्लोकः – 7

अधुना, **सप्तमं श्लोकं** पठामः।

किं सम्पाद्यं मनुजैर्विद्या
वित्तं बलं यशः पुण्यम्।
कः सर्वगुणविनाशी लोभः
शत्रुश्च कः कामः।।7।।

पदच्छेदः– किम् सम्पाद्यम् मनुजैः विद्या वित्तम् बलम् यशः पुण्यम्। कः सर्वगुणविनाशी लोभः शत्रुः च कः कामः।

अन्वयः– मनुजैः किं सम्पाद्यम्? विद्या, वित्तम्, बलम् यशः पुण्यम्। सर्वगुणविनाशी कः? लोभः। शत्रुः च कः? कामः।

अस्मिन् पद्ये त्रयः प्रश्नाः सन्ति।

सम्पाद्यम् किम्? सम्पाद्यम् प्राप्तव्यम्, अर्जितव्यम् इति। मनुजैः किं किं सम्पाद्यम्? विद्या, वित्तम् (धनम्) बलं (शक्तिः) यशः, पुण्यम् च।

सर्वगुणविनाशी कः? अर्थात् सर्वेषां गुणानां नाशकः कः? लोभः। यदा लोभः आगच्छति, सर्वे गुणाः नश्यन्ति।

कः च शत्रुः? कामः, इच्छा, वासना।

भावार्थः– जीवने प च गुणाः अपेक्षिताः विद्या, धनं, शक्तिः, सत्कर्मभिः अर्जितं यशः, पुण्यम् च। एतेषां गुणानां नाशः भवति यदि वयं लोभं कुर्मः। वासना, अधिकाधिकप्राप्तेः इच्छा तु सर्वेषाम् एव शत्रुः, सर्वेषां रोगाणां मूलम् एव। गीतायाम् अपि कथितम्– इच्छानाम् उपभोगेन आसक्तिः उत्पद्यते, आसक्तेः कामः, कामात् क्रोधः, क्रोधात् सम्मोहः, सम्मोहात् च स्मृतिविभ्रमः, ततश्च मनुष्यस्य पूर्णविनाशः भवति।

इदानीम् **अष्टमं श्लोकं** बोधामः

को वर्धते? विनीतः,
को वा हीयेत यो दृप्तः।
को न प्रत्येतव्यो
ब्रूते यश्चानृतं शश्वत्।।8।।

पदच्छेदः– कः वर्धते? विनीतः, कः वा हीयेत यः दृप्तः। कः न प्रत्येतव्यः ब्रूते यः च अनृतम् शश्वत्।

अन्वयः– कः वर्धते? विनीतः, क वा हीयेत यः दृप्तः। कः च न प्रत्येतव्यः? यः च शश्वत् अनृतं ब्रूते।

अस्मिन् पद्यांशे अपि त्रयः प्रश्नाः।

प्रथमः प्रश्नः– कः वर्धते?	विनीतः/ विनम्रः
द्वितीय प्रश्नः– कः वा हीयेत	यः दृप्तः/ अभिमानी
तृतीयः प्रश्नः– कः न प्रत्येतव्यः?	यः च शश्वत् अनृतं ब्रूते, यः सदा असत्यं वदति।

भावार्थः– अस्मिन् पद्ये नम्रतायाः वैशिष्ट्यं वर्णितम्। संसारे कः सदा उन्नतिं करोति, यः विनयशीलः विनम्रः भवति। कस्य च सदा क्षयः भवति? निश्चयेन यः अभिमानी भवति सः

टिप्पणी

किं दानमनाकाक्षं किं मित्रं
यो निवारयति पापम्।
कोऽलङ्कारः शीलं
किं वाचां मण्डनं सत्यम्।।9।।

सदा नीचैः एव गच्छति, तस्य पतनं भवति। कस्य विश्वासः न कर्तव्यः इति प्रश्नस्य उत्तरे कथितम् यः सदा अनृतं मिथ्याप्रलापं करोति तस्मिन् विश्वासः न करणीयः।

श्लोकः – 8

इदानीं **नवमं श्लोकं** बोधामः।

पदच्छेदः किम् दानम् अनाकांक्षम्, किम् मित्रम् यः निवारयति पापम्। कः अलंकारः शीलम्, किम् वाचाम् मण्डनम्, सत्यम्।

अन्वयः किम् दानम्? अनाकांक्षम्। किं मित्रम्? यः पापं निवारयति। कः अलंकारः? शीलम्। वाचाम् मण्डनम् किम्? सत्यम्।

व्याख्या–

अत्र चत्वारः प्रश्नाः दत्ताः।

दानं किम्? अनाकांक्षम्, न आकांक्षा यस्मिन् तत्। आकांक्षारहितम्, प्रतिदानस्य इच्छारहितम्। मित्रं किम्? यः पापं निवारयति, यः पापात् रक्षति, यः हितं करोति। कः अलंकारः? शीलम्, सदाचरणम्, सद्व्यवहारः एव मनुष्यस्य परमं भूषणम्। वाचां मण्डनं किम्? सत्यम्, सत्येन एव वाणी भूषिता भवति, असत्येन वाणी अपवित्रा जायते।

भावार्थः– वास्तविकं दानं तदेव यत्र प्रतिदानम् अर्थात् कस्यचित् वस्तुनः आकांक्षा न क्रियते। दीयते इति कृत्वा यत् दानं दीयते तदेव दानं सात्त्विकम्। तदेव मित्रम् यद् अस्मान् पापेभ्यः रक्षति, हिताय योजयते। मनुष्यस्य भूषणं तस्य सद्व्यवहारः एव। अस्माकं वाणी सत्यभाषणेन पवित्रा जायते। अस्माकं राष्ट्रस्य लक्ष्यमपि तदेव अस्ति– 'सत्यमेव जयते'।

संसार में मनुष्य को विद्या, धन, शक्ति और यश प्राप्त करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। लालच सब गुणों को नष्ट करने वाला है, वासना सब रोगों की जड़ है। विनम्र व्यक्ति ही संसार में उन्नति करता है। अहंकारी का सिर अन्त में नीचा ही होता है। झूठ बोलने वाला अपना विश्वास खो बैठता है। दान देने पर प्रतिदान की इच्छा नहीं करनी चाहिए। वही सच्चा मित्र है जो पाप करने से रोके। मनुष्य का सच्चा आभूषण उसका सद्व्यवहार है। सत्य से परिपूर्ण वाणी से ही मनुष्य सुशोभित होता है।

व्याकरणबिन्दवः

विसर्गसन्धिः		विसर्गस्थाने
मनुजैः+विद्या	= मनुजैर्विद्या	(ः → र्)
कः+वर्धते	= को वर्धते	(ः → उ)
कः + वा	= को वा	(ः → उ)

कः + न	= को न	(ः → उ)
प्रत्येतव्यः + ब्रूते	= प्रत्येतव्यो ब्रूते	(ः → उ)
यः + निवारयति	= यो निवारयति	(ः → उ)
कः + अलंकारः	= कोऽलंकारः	(ः → उ)

समस्तपदानां विग्रहः

सर्वः गुणः	= सर्वगुणः	कर्मधारयः
सर्वगुणानां विनाशी	= सर्वगुणविनाशी	षष्ठी तत्पुरुषः
अनाकांक्षम्	= न आकांक्षा यस्मिन् तत् (दानम्)	नञ्पूर्वपदबहुव्रीहिः

रूपपरिचयः

सम्पाद्यम्	= सम् + पद् + णिच्+ यत् नपुं. प्रथमा एक व.
प्रत्येतव्यः	= प्रति + इ + तव्यत्+ पु. प्रथमा एक व.
हीयेत	= हा + विधिलिङ् प्रथम पु. (नश्येत्)
वाचाम्	= वाच् + षष्ठी बहुवचनम् (वाणीनाम्)

पाठगतप्रश्नाः 4.3

1. प्रश्नान् उत्तरैः सह मेलयत

प्रश्नाः	**उत्तराणि**
(क) सर्वगुणविनाशी कः?	(i) अनाकांक्षम्
(ख) कः न प्रत्येतव्यः?	(ii) सत्यम्
(ग) किं दानम् ?	(iii) लोभः
(घ) कः अलंकारः?	(iv) दृप्तः
(ङ) वाचां मण्डनं किम्?	(v) शीलम्
(च) कः हीयेत ?	(vi) यः शश्वत् अनृतं ब्रूते

2. विलोमपदानि योजयत

पदम्	**विलोमपदम्**
(क) विनीतः	(i) पुण्यम्
(ख) शत्रुः	(ii) अनृतम्
(ग) वर्धते	(iii) मित्रम्

टिप्पणी

(घ) ऋतम् (iv) हीयते

(ङ) पापम् (v) दृप्तः

3. अधोलिखितेषु अकारान्तनपुंसकलिंङ्गपदानि चित्वा लिखत

वित्तम्, लोभः, पुण्यम्, मित्रम्, शीलम्, यशः, मण्डनम्, वाचाम्, बलम्।

यथा– वित्तम् ....

4.4 किम् अधिगतम्

- प्रश्नमाध्यमेन ज्ञानं वर्धते;
- सदाचरणेन, नम्रतया, दानेन, उद्यमेन, सत्येन जनः पूज्यः भवति।
- तत्पुरुषसमासे उत्तरपदप्रधानम् भवति, बहुव्रीहिसमासे च अन्यपदार्थं प्रधानं भवति।
- विशेषण–विशेष्यपदयोः उपमान–उपमेयपदयोः वा कर्मधारयसमासः भवति।
- म् व्यंजनस्य स्थाने परे व्यंजने सति अनुस्वारः (ं) भवति, स्वरात् पूर्वं 'म्' व्यंजनं तस्मिन् स्वरे एव मिश्रितं भवति।
- जश्त्व संधौ वर्गीयप्रथमवर्णस्य स्थाने तृतीयः वर्णः भवति।
- श्चुत्वसंधौ सकार–तवर्गयोः शकार–चवर्गौ भवतः।
- त्व–तल् भाववाचक प्रत्ययौ।
- विसर्ग स्थाने र्, उ, स् भवति।
- स्पृह् धातुयोगे चतुर्थी विभक्तिः भवति।

4.5 योग्यताविस्तारः

(क) लेखकपरिचयः

आदिशंकाराचार्यः

विश्वविख्यातस्य आदिशंकराचार्यस्य जन्म 788 तमे वर्षे केरलप्रदेशस्य 'कालडी' इति नाम्नि ग्रामे अभवत्। शंकराचार्यस्य पितुः नाम शिवगुरुः मातुश्च नाम सती आसीत्। अष्टवर्षीयः एव सः संन्यासं स्वीकृत्य गुरुगोविन्दपादस्य आज्ञया धर्मविजयम् आरभत। मण्डममिश्रादीन् विदुषः शास्त्रार्थे पराजित्य वेदान्तस्य प्रचारम् कुर्वन् उत्तरे ज्योतिर्मठम्, दक्षिणे श्रृंगेरीमठं, पूर्वे गोवर्धनपीठम्, पश्चिमे च शारदापीठम् स्थापितम्। तेन अनेके ग्रन्थाः रचिताः येषु ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, गीताभाष्यम्, विवेकचूडामणिः प्रश्नोत्तरमालिका इत्यादयः प्रमुखाः सन्ति। द्वात्रिंशत्वर्षीयः एव हिमालयपर्वतस्य केदारनाथस्थले महासमाधौ लीनः अभवत्।

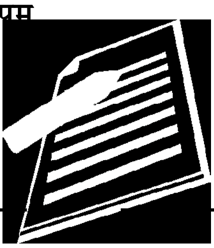

प्रश्नोत्तरमालिकायां 167 पद्यानि सन्ति येषु प्रश्नोत्तराणि दत्तानि।

(ख) भावविस्तारः

कामः

सर्वस्य विद्यते प्रान्तो न वांछायाः कदाचन (स्कन्दपुराणे)

आत्मा संयमितो येन तं यमः किं करिष्यति (आश्वालयनस्मृतिः)

कामात् क्रोधोऽभिजायते। (गीता)

परोपकारः

उत्तमानां स्वभावोऽपि परदुःखसहिष्णुता (स्कन्द पुराणे 9.1)

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् (मेघ.53)

अपयशः

अपमानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम्।

अविवेकः

अविवेकः परमापदां पदम्। (किरात 2.30)

उद्यमः

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैवरिपुरात्मनः। (गीता 6.5)

वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया। (उद्योग 88.52)

इन्द्रियनिग्रहः

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता। (गीता 2.51)

क्रोधः

क्रोधाभिभूतः कुरुते हिंसां प्राणविघातिनीम्। क्षमा जयति न क्रोधः। (गरुड पु0 2.34.3)

देहोत्पन्नस्तथा क्रोधो देहं दहति दारुणः। (देवीभागवत पु. 4.7.12.)

उत्साहः

सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिद्पि दुर्लभम्। (वा.रा. 4.1.122)

उत्साहवतां शत्रवोऽपि वशीभवन्ति। (चा. नी. 3.16)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः। (पंच. 2.137)

दानम्

गतिरेकैव वित्तस्य दानम् अन्याः विपत्तयः। (गरुड पु. 2.26.63)

शीलम्

क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान् कुलीनः। (चा. मी. 377)

मित्रम्– आपत्सु मित्रं जानीयात्। (गरुड पु. 10.9.8)

धैर्यम्– धीराः कष्टमनुप्राप्य न भवन्ति विषादिनः। (बृहस्पतिनी 4.24)

निसर्गः स हि धीराणां यदापद्यधिकं दृढाः। (कथासरित् 3.6.31)

सत्यम् – सत्यस्य वचनं श्रेयः (शक्ति 329.13)

मनः सत्येन शुध्यति। (मनु. 5.109)

सत्यं कण्ठस्य भूषणम् (सुभा. 9.59)

लोभः

लोभः पापस्य कारणम्। (हितो. 1. 17)

क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः। (हि. 1.26)

अकीर्तिं लोभं हित्वा सुखी भवेत्। (वनपर्व. 31 3. 78)

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। (वनप. 300 32)

आलस्यम्

कर्मैव हि कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः (महा अ. प. 10 26)

उद्यमः

दुर्लभान्यपि कार्याणि सिध्यन्ति प्रोद्यमेन वै। (बुद्धचरितम् 26, 63)

उद्यमो मित्रवद् ग्राहयः। उत्तिष्ठत, मा स्वपत। प्रमादं शत्रुवत् त्यजेत्।

दर्पः

अतिदर्पाद्धता लंका, अभिमाने च कौरवाः। (चाणक्यशतक..30)

(दानं सत्यं दया चेति साारमेतज्जगत्त्रये। (गरुड पु. 2.28.37)

अहंकारजयं कृत्वा सर्वदा सुखभाग् भवेत्। (देवीभाग.पु. 6.13.50)

विवेकं हन्त्यंहकारः। (नारदपु. 1.7.30)

(ग) भाषा विस्तारः

सर्वनामपदानां रूपाणि पश्यत वैशिष्ट्यम्

- एतेषां रूपाणि त्रिषु लिंगेषु चलन्ति।
- एतेषां सम्बोधनपदं न भवति।
- एतानि विशेषणवत् अपि प्रयुज्यन्ते।

4.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् अतिलघूनि उत्तराणि प्रदेयानि–

(क) गुरुतायाः मूलं किम्?

(ख) 'ज्ञानमगर्वम्' अत्र ज्ञानं कीदृशं प्रोक्तम्?

(ग) किं शोच्यं भवति?

(घ) कमला का कथ्यते?

(ङ) सर्वगुणविनाशी कः?

(च) वाचां मण्डनं किम्?

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् अतिलघूनि उत्तराणि प्रदेयानि–

(क) कर्णा जलिभिः किं पातुं युज्यते?

(ख) आमरणात् किं शल्यं भवति?

(ग) विद्वद्भिः कः पूज्यः भवति?

(घ) इदं जगत् कस्य वशे भवेत्?

(ङ) कमला कस्मै स्पृहयति?

(च) मनुजैः किं किं सम्पाद्यम्?

(छ) कः न प्रत्येतव्यः?

3. चतुर्भद्रं दुर्लभं किम्? चतुर्षु वाक्येषु लिखत।

4. अधोलिखितानि उत्तराणि अधिकृत्य पाठानुसारं प्रश्नान् चित्वा लिखत–

उत्तराणि	**प्रश्नाः**
यथा (क) मूर्खत्वम्	(i) किं मरणम्?
(ख) कार्पण्यम्	(ii) —————————————

टिप्पणी

(ग) अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय (iii) ———————————

(घ) विनीतः (iv) ———————————

(ङ) लोभः (v) ———————————

(च) कामः (vi) ———————————

(छ) औदार्यम् (vii) ———————————

5. अधोलिखितेषु प्रश्नेषु 'किम्' शब्दस्य उचितरूपप्रयोगं कुरुत

यथा कः साधुः?

(i) ——— जितम् एतत् जगत्?

(ii) ——— पूज्यः?

(iii) ——— वशे जगदेतत्?

(iv) ——— स्पृहयति कमला?

(v) ——— न प्रत्येतव्यः?

(vi) ——— मित्रम्?

(vii) ——— अलङ्कारः?

(viii) ——— शोच्यम्?

(ix) ——— सर्वगुणविनाशी?

6. एतेषां समस्तपदानि रचयत (एतेषु नञ्तत्पुरुष–तत्पुरुष–कर्मधारय, बहुव्रीहि समासानाम् उदाहरणानि सन्ति)

यथा सताम् उपदेशः सदुपदेशः

(i) न प्रार्थनम् ———————————

(ii) प्रियं हितं वचनं यस्य तस्य ———————————

(iii) धर्मे निरतस्य ———————————

(iv) अलसेन सह विद्यमानः तम् ———————————

(v) अनलसं चित्तं यस्य तस्मै ———————————

(vi) प्रियम् वाक्यम् ———————————

(vii) सर्वेषां गुणानां विनाशी ———————————

(viii) न आकांक्षा यस्मिन् तत् ———————————

(ix) त्यागेन समेतम् ———————————

7. एतेषु मान्तं पदं किम्, किम् अनुस्वारयुक्तं भविष्यति?

(क) किम् + अमृतम् (ख) किम् + मित्रम्

(ग) रामम् + पश्यति (घ) गृहम् + आगतः

(ङ) पुत्रम् + वदति (च) दिनानाम् + ईशः

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

(क) यदवसरे –––––– + ––––––

(ख) जगदेतत् –––––– + ––––––

(ग) सदुपदेशः –––––– + ––––––

(घ) एतच्च –––––– + ––––––

(ङ) कोऽलंकारः –––––– + ––––––

(च) दिनेशः –––––– + ––––––

9. सन्धिं कृत्वा लिखत–

(क) शत्रुः + च = ––––––––––––

(ख) पूज्यः + विद्वान् = ––––––––––––

(ग) कः + वर्धते = ––––––––––––

(घ) मनुजैः + विद्या = ––––––––––––

10. प्रकृति–प्रत्यययोगेन निष्पन्नं रूपम् लिखत–

(क) गुरु + तल् = ––––––––––––

(ख) महत् + त्व = ––––––––––––

(ग) कृ + क्त = ––––––––––––

(घ) सि + क्त = ––––––––––––

(ङ) दा + क्त = ––––––––––––

11. विलोमपदानि मेलयत–

(क) पापम् (i) औदार्यम्

(ख) शोच्यम् (ii) दृप्तः

(ग) कार्पण्यम् (iii) अनृतम्

(घ) ऋतम् (iv) प्रशस्यम्

(ङ) विनीतः (v) पुण्यम्

4.7 उत्तराणि

बोध प्रश्नाः

1. (क) कार्पण्यम् (ख) गुणविभवेऽपि नम्रः
(ग) विद्या वित्तं बलम् यशः पुण्यम् (घ) विनीतः (ङ) लोभः

2. (क) v (ख) viii (ग) i (घ) iii
(ङ) iv (च) ii (छ) vii (ज) vi

3. (क) v (ख) i (ग) ii
(घ) vi (ङ) iv (च) iii

पाठगत प्रश्नाः

4.1 1. (क) ii (ख) iii (ग) i

2. (क) यद् अवसरे दत्तम्, (ख) प्रियवाक्यसहितं (ग) उपदेशामृतम्
(घ) त्यागसमेतम् (ङ) प्रच्छन्नं यत् कृतं पापम्।

3. (क) प्रियवाक्यम् (ख) त्यागसमेतम् (ग) क्षमान्वितम्
(घ) कर्णांजलिः (ङ) अप्रार्थनम्

4.2 1. (क) कार्पण्यम् (ख) औदार्यम् (ग) विनीतः
(घ) गुणविभवेऽपि यः नम्रः (ङ) प्रियहितवचनस्य (च) द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम्

2. (क) iii (ख) i (ग) iv,
(घ) vi (ङ) ii (च) v

3. (क) प्रियहितम्, (ii) प्रियहितवचनम्, (iii) प्रियहितवचनस्य
(ख) (i) धर्मनिरतः (ग) (i) अनलसम्, (ii) अनलसचित्तम्, (iii) अनलसचित्ताय
(घ) (i) द्विजगुरुसुराः, (ii) द्विजगुरुसुरनिन्दा
(ङ) (i) नीतिवृत्तम् (ii) नीतिवृत्ताय

4.3 1. (क) iii (ख) vi (ग) i
(घ) v (ङ) ii (च) iv

2. (क) v (ख) iii (ग) iv
(घ) ii (ङ) i

3. पुण्यम्, बलम्, मित्रम्, शीलम्, मण्डनम्

4.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) अप्रार्थनम् (ख) अगर्वम् (ग) कार्पण्यम्
(घ) लक्ष्मीः (ङ) लोभः (च) सत्यम्

2. (क) अमृतरूपः सदुपदेशः
(ख) प्रच्छन्नं कृतं पापम्
(ग) स्वभावतः सर्वदा विनीतः
(घ) प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य च
(ङ) अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय
(च) विद्या वित्तं बलं यशः पुण्यं च
(छ) शश्वत् असत्यवादी

3. (क) मधुरवाक्यैः दानं प्रथमः दुर्लभः गुणः अस्ति।
(ख) नम्रतायुक्तं ज्ञानम् द्वितीयः गुणः वर्तते।
(ग) क्षमासहिता वीरता तृतीयः गुणः भवति।
(घ) त्यागसमेतं धनं चतुर्थः गुणः अस्ति।

4. (क) किम् मरणम् (ख) किं शोच्यम् (ग) कस्मै स्पृहयते कमला
(घ) को वर्धते, (ङ) कः सर्वगुणविनाशी (च) कः शत्रुः
(छ) विभवे सति किं प्रशस्तम्

5. (क) केन (ख) कः (ग) कस्य (घ) कस्मै (ङ) कः
(च) किम् (छ) कः (ज) किम् (झ) कः

6. (क) अप्रार्थनम्, (ख) प्रियहितवचनस्य, (ग) धर्मनिरतस्य (घ) सालस्यम्
(ङ) अनलसचित्ताय, (च) प्रियवाक्यम् (छ) सर्वगुणविनाशी
(ज) अनाकांक्षम् (झ) त्यागसमेतम्

7. (ख) किं मित्रम् (ग) रामं पश्यति (ङ) पुत्रं वदति

8. (क) यत् + अवसरे (ख) जगत् + एतत्
(ग) सत् + उपदेशः (घ) एतत् + च
(ङ) कः + अलंकारः (च) दिन + ईशः

9. (क) शत्रुश्च (ख) पूज्यो विद्वान्
(ग) को वर्धते (घ) मनुजैर्विद्या

10. (क) गुरुता (ख) महत्त्वम् (ग) कृत(म्)
(घ) जितम् (ङ) दत्त(म्)

11. (क) v (ख) iv (ग) i
(घ) iii (ङ) ii